

УДК 314:[330.3+316.4]:341.38
DOI 10.32755/sjeducation.2025.02.047

ДЕМОГРАФІЧНА КРИЗА: ПРОБЛЕМИ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Гончаренко Оксана Григорівна,

доктор економічних наук, професор,
начальник кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34)

ORCID: 0000-0003-1101-6019

У статті розглядається демографічна криза як один із найгостріших викликів, що постають перед Україною в умовах повоєнної відбудови. З початком повномасштабної війни у 2022 році країна зазнала масштабного скорочення населення через міграцію, зниження народжуваності, зростання смертності та погіршення якості життя. Особливу увагу приділено аналізу новітніх досліджень міжнародних організацій, а також оцінкам українських науковців щодо масштабів вимушеної міграції та потенціалу повернення громадян після завершення активної фази війни.

***Метою** написання статті є комплексне дослідження демографічної кризи в Україні в контексті повоєнної відбудови, зокрема виявлення основних чинників, що спричинили демографічне скорочення, аналіз потенціалу повернення українських мігрантів і біженців. Методологією дослідження є міждисциплінарний підхід, що поєднує методи демографічного, соціологічного, економічного та політичного аналізу.*

***Результати дослідження.** У роботі висвітлено соціальні та економічні фактори, що впливають на наміри біженців повернутися в Україну. Розглядається концепція «подвійного наміру», яка поєднує інтеграцію українців у країнах тимчасового перебування з підтримкою їхнього зв'язку з батьківщиною та підготовкою до повернення. Окреслено основні виклики, які стоять перед державою в контексті демографічного спаду, зокрема загроза втрати робочої сили, дисбалансом вікової структури населення.*

***Висновки.** Запропоновано комплексні підходи до розв'язання демографічної проблеми: прозорої післявоєнної політики відбудови, створення стимулів для повернення та підтримки громадян. Стаття формує підґрунтя для подальших досліджень і розроблення державної стратегії, в якій людський капітал буде центральним ресурсом відновлення і модернізації України.*

***Ключові слова:** демографічна криза, повоєнна відбудова, міграція, біженці, людський капітал, повернення населення, відновлення України.*

DEMOGRAPHIC CRISIS: PROBLEMS OF POST-WAR RECONSTRUCTION

Honcharenko Oksana,

Doctor of Sciences (Economy), Professor,
Head of the Department of Economy and Social Disciplines,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-1101-6019

The article examines the demographic crisis as one of the most acute challenges facing Ukraine in the context of post-war reconstruction. With the beginning of a full-scale war in 2022, the country experienced a large-scale population reduction due to migration, a decrease in the birth rate, an increase in mortality, and a deterioration in the quality of life. Particular attention is paid to the analysis of the latest research by international organizations, as well as the assessments of Ukrainian scientists on the scale of forced migration and the potential for the return of citizens after the end of the active phase of the war.

The purpose of writing the article is a comprehensive study of the demographic crisis in Ukraine in the context of post-war reconstruction, in particular, identifying the main factors that caused the demographic reduction, analyzing the potential for the return of Ukrainian migrants and refugees. The research methodology is an interdisciplinary approach that combines methods of demographic, sociological, economic, and political analysis.

The article highlights social and economic factors that influence the intentions of refugees to return to Ukraine. The concept of “dual intention” is considered, which combines the integration of Ukrainians in countries of temporary residence with maintaining their connection with the homeland and preparing for return. The main challenges facing the state in the context of demographic decline are outlined, in particular, the threat of loss of the labor force, the imbalance of the age structure of the population. Comprehensive approaches to solving the demographic problem are proposed: a transparent post-war reconstruction policy, creating incentives for return and support for families with children. The article forms the basis for further research and development of a state strategy in which human capital will be the central resource for the restoration and modernization of Ukraine.

Key words: *demographic crisis, post-war reconstruction, migration, refugees, human capital, population return, restoration of Ukraine.*

Постановка проблеми. На сьогодні Україна переживає одну з найглибших демографічних криз у своїй новітній історії, яка загострилась повномасштабною війною росії проти України, розпочатою у 2022 році. Ще у 2021 році демографічна ситуація в країні була настільки складною, що за даними ООН «населення України є одним із тих, що найшвидше ско-

рочується у світі, і, ймовірно, зменшиться до 35 мільйонів до 2050 року» [6]. Війна загострила демографічні проблеми України, і додала численні втрати цивільного населення, масову міграцію, зниження народжуваності та порушення структури зайнятості – ці чинники створюють серйозні виклики для післявоєнної відбудови країни. Демографічна ситуація безпосередньо впливає на економічний потенціал, національну безпеку, відновлення інфраструктури та сталий розвиток держави.

За даними ООН, станом на 1 січня 2024 року населення України становило 37 мільйонів 441 тисяча людей, і в наступні роки кількість людей в країні почне щороку зменшуватися. За різними оцінками демографів, у 2100 році чисельність населення України може скоротитись до 15,3 мільйона осіб [6].

У контексті повоєнного періоду особливої ваги набуває необхідність формування ефективної державної політики, спрямованої на збереження людського капіталу, повернення громадян з-за кордону, підтримку народжуваності та адаптацію внутрішньо переміщених осіб. Саме тому дослідження наслідків та шляхів подолання демографічної кризи в умовах післявоєнної відбудови України є вкрай актуальним і потребує комплексного наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми демографічної кризи в Україні є предметом дослідження багатьох вітчизняних і закордонних науковців. Українські демографи, зокрема О. В. Позняк, Е. І. Лібанова, А. Г. Шевчук, у своїх працях акцентують увагу на комплексному характері демографічної ситуації: високому рівні смертності, низькій народжуваності, міграційних втратах та старінні населення. Особлива увага в наукових розвідках надається впливу повномасштабної війни на демографічну структуру – втраті працездатного населення, виїзду жінок з дітьми за кордон, зменшенню кількості укладених шлюбів та народжених дітей. У наукових працях Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України проаналізовано зміни у віковій і статевій структурі населення, тенденції внутрішньої та зовнішньої міграції, а також довгострокові прогнози чисельності населення за різними сценаріями розвитку подій [6].

Згідно з прогнозами, навіть за умов повернення частини біженців в Україну зменшення чисельності населення залишатиметься ключовою загрозою для економічного відновлення держави.

Серед зарубіжних досліджень слід відзначити роботи аналітичних центрів, зокрема *International Organization for Migration (IOM)*, *UNHCR*, *World Bank* та *UNFPA*, які висвітлюють глобальні та регіональні наслідки міграції, вимушеного переміщення та втрати людського капіталу внаслідок воєнних конфліктів. У доповідях Світового банку (2023–2024 pp.) наголошується, що довготривала втрата робочої сили та відтік молоді за кордон може зменшити потенціал відновлення економіки щонайменше на 15–20 % у перспективі найближчих десятиліть. Науковці з Польщі, Німеччини та Канади (зокрема J. Brücker, A. Zaiceva, M. Burda) аналізують інтеграцію українських біженців у місцеві ринки праці, що, з одного боку, створює нові можливості для українців, з іншого – ускладнює їхнє повернення додому [7]. У дослідженнях *OECD* та *European Migration Network* зазначено, що ефективне повернення мігрантів можливе лише за умов надання в Україні гарантій безпеки, працевлаштування, доступу до медицини, освіти та житла. Ці та інші наукові публікації показують високий інтерес до теми демографічної кризи в Україні, однак означена проблема потребує подальшого розвитку у площині комплексного аналізу її впливу на післявоєнну відбудову, включно з формуванням державної політики, орієнтованої на демографічну стабілізацію.

Метою статті є комплексне дослідження демографічної кризи в Україні в контексті повоєнної відбудови, зокрема виявлення основних чинників, що спричинили демографічне скорочення, аналіз потенціалу повернення українських мігрантів і біженців, а також оцінка їхньої ролі у процесах соціально-економічного відновлення держави.

Методологія дослідження. У дослідженні використано міждисциплінарний підхід, що поєднує методи демографічного, соціологічного, економічного та політичного аналізу. Основними джерелами інформації слугували офіційні статистичні дані Державної служби статистики України, дані міжнародних організацій, результати соціологічних опиту-

вань, а також аналітичні матеріали провідних українських та іноземних дослідницьких центрів.

Для оцінювання динаміки демографічної ситуації використано кількісні методи аналізу: порівняння статистичних показників у довоєнний і воєнний періоди, міграційних потоків, народжуваності та смертності. Якісний аналіз охоплював вивчення експертних оцінок, інтерпретацію результатів опитувань українських біженців щодо намірів повернення, а також аналіз стратегічних документів, спрямованих на відновлення України. Комплексний характер методології дозволив з'ясувати не лише фактичний стан демографічної кризи, а й окреслити потенціал людського капіталу для повоєнної трансформації України.

Виклад основного матеріалу. За роки незалежності Україна зазнала значних втрат населення внаслідок низької народжуваності, високої смертності та міграції українців за кордон. У 1991 році населення України становило близько 52 мільйонів, але перед повномасштабним російським вторгненням, у 2021 році, ця цифра вже скоротилась до 41 мільйона. Статистика довоєнних років – невтішна, близько третини українців помирали у віці до 65 років. Для порівняння, 2019 року на 100 народжених в Україні було 188 померлих, 2021 року, який вважається «ковідним» з високою смертністю, було 263 померлих, 2022 року – 263 померлих, а 2023-го на 100 народжених – 265 померлих. Приблизно однаковий рівень. А якщо взяти перше півріччя 2024 року, то на 100 народжень було вже 286 смертей [6]. Ще однією причиною демографічного спаду є масова міграція українців за кордон у пошуках безпеки, роботи та стабільного життя. За оцінками демографів, мільйони громадян, переважно жінки з дітьми, виїхали з країни під час бойових дій, і значна частина з них досі не повернулася. Це суттєво вплинуло на показники народжуваності, які наразі перебувають на одному з найнижчих рівнів за всю історію незалежної України.

Крім того, війна спричинила значні людські втрати серед чоловіків призовного віку, що посилює дисбаланс між кількістю чоловіків і жінок. Водночас зруйнована інфраструктура,

нестабільність на ринку праці, обмежений доступ до медичних послуг і психологічна втома населення – негативно позначається на демографічних процесах.

Демографічна криза має глибокі наслідки для повоєнної відбудови України. Брак працездатного населення ускладнює відновлення економіки, знижує потенціал інвестиційної привабливості та підриває стійкість соціальних систем. На думку Е. Лібанової, «війна Росії проти України лише погіршила і без того невтішну демографічну ситуацію в країні, підвищивши ймовірність демографічної катастрофи» [2]. Понад 6 мільйонів наших співгромадян перебувають за кордоном. За даними ООН, половина з них знайшли притулок у Європі: у Польщі перебувають 1,5 мільйона українців, Німеччині – 1 мільйон, Чехія прийняла майже 500 тис. біженців з України. Близько 40 % українських біженців – діти. Ще 20 % – чоловіки різного віку та стану здоров'я, решта – жінки. За останніми даними ООН, лише 65 % з них планують повертатися додому, в Україну з-за кордону. За останні два роки частка людей з такими намірами зменшилася – з 77 % і 84 % відповідно [5]. Що стосується цивільного населення, Моніторингова місія ООН підтвердила майже 38 тис. жертв серед цивільного населення. Експерти підкреслюють, що реальна кількість жертв серед мирних жителів набагато більша і довгострокові наслідки цієї війни в Україні будуть відчуватися протягом багатьох поколінь. У 2025 році численні дослідження, зокрема від Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), Міжнародної організації з міграції (IOM) та Європейської міграційної мережі (EMN), надали глибокий аналіз ситуації з українськими біженцями, їхніми намірами щодо повернення та чинниками, що впливають на ці рішення (табл. 1).

Таблиця 1 – Оцінювання факторів, можливостей і стратегій, що впливають на прийняття рішення (за даними Європейської міграційної мережі) [3]

Сприяють поверненню	Перешкоджають поверненню	Можливості та стратегії, що сприяють поверненню
<i>Особисті зв'язки</i> – тісні зв'язки з родиною та друзями в Україні. <i>Культурна ідентичність</i> – відчуття належності до української культури та спільноти мотивує до повернення.	<i>Безпекова ситуація</i> – бойові дії та ризики для життя. <i>Інфраструктурні проблеми</i> – зруйноване житло, обмежений доступ до базових послуг. <i>Економічна нестабільність</i> – високий рівень безробіття і обмежені можливості для заробітку в Україні.	<i>Гарантії безпеки</i> – забезпечення стабільної безпеки в регіонах, куди планується повернення. <i>Відновлення соціальної інфраструктури</i> – реконструкція житла, шкіл, лікарень та інших критично важливих об'єктів. <i>Економічні можливості</i> – розроблення програм підтримки малого і середнього бізнесу, доступ до ринків праці. <i>Психологічна підтримка</i> – безкоштовне надання послуг з психологічної реабілітації тим, хто пережив травматичні події.

**Складено автором за даними дослідження.*

Повернення українських біженців є складним і багатогранним процесом, що залежить від безлічі факторів, а тому необхідна комплексна стратегія, яка враховувала в першу чергу питання безпеки, а також – економічні, соціальні та психологічні аспекти.

У дослідженнях Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) підкреслюється важливість ефективного повернення українських біженців як ключового елементу по-

воєнної відбудови України. Дослідження показують, що більшість українських біженців спочатку мали намір повернутися додому. Однак з часом кількість тих, хто планував повернення після завершення війни, зменшилася. Зокрема, звільнення рідного району значно підвищує ймовірність повернення, тоді як інтенсивні бойові дії в рідному місті зменшують такі наміри [4]. OECD пропонує концепцію «подвійного наміру», яка передбачає одночасну підготовку до інтеграції біженців у країнах перебування та можливого повернення до України. Цей підхід спрямований на мінімізацію бар'єрів для повернення, зокрема через визнання кваліфікацій, підтримку професійного розвитку та збереження зв'язків з Україною (табл. 2).

Таблиця 2 – Оцінювання факторів, можливостей і стратегій, що впливають на прийняття рішення (за даними Організації економічного співробітництва та розвитку) [4]

Сприяють поверненню	Перешкоджають поверненню	Можливості та стратегії, що сприяють поверненню
<i>Безпека в Україні</i> – зменшення бойових дій та стабілізація ситуації в рідних регіонах. <i>Емоційні зв'язки</i> – наявність родини та друзів в Україні. <i>Патріотичні почуття</i> – бажання сприяти відбудові країни.	<i>Інфраструктурні руйнування</i> – знищене житло та об'єкти соціальної інфраструктури. <i>Економічна нестабільність</i> – високий рівень безробіття та обмежені можливості для заробітку. <i>Інтеграція за кордоном</i> – успішна адаптація в країнах перебування, а саме працевлаштування та доступ до соціальних послуг.	<i>Розроблення програм реінтеграції</i> – підтримка у працевлаштуванні, доступ до житла та соціальних послуг. <i>Інформаційна підтримка</i> – надання актуальної інформації про ситуацію в Україні та можливості для повернення. <i>Міжнародна співпраця</i> – координація між Україною та країнами перебування біженців для гарантування безпечного та добровільного повернення.

**Складено автором за даними дослідження.*

Ефективне повернення українських біженців є складним, але необхідним процесом для повоєнної відбудови країни. Застосування підходу «подвійного наміру», підтримка з боку міжнародних партнерів та створення сприятливих умов в Україні можуть сприяти успішній реінтеграції біженців та зміцненню соціально-економічного потенціалу України.

Українські вчені та аналітичні центри активно досліджують питання повернення біженців та їхню участь у повоєнній відбудові країни. Прогнози варіюються залежно від безпекової ситуації, економічних можливостей та соціальних умов в Україні. За даними Українського інституту майбутнього наразі важко спрогнозувати, скільки людей буде в Україні через два-три роки, враховуючи тих, хто виїхав із країни через війну. Багато що залежить від відновлення економіки та можливостей працевлаштування, на сьогодні 30 % українців безробітні [6]. На думку Е. Лібанової, є велика ймовірність другої хвилі міграції після закінчення війни, адже частина чоловіків, поїде до своїх дружин, які влаштувалися та адаптувалися за кордоном [2]. У Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року прописані конкретні завдання та цілі для зміни демографічної ситуації в Україні [1].

1. Створення умов для підвищення народжуваності та підтримки сімей. Йдеться про можливості поєднання батьківства з кар'єрою, надання комплексної підтримки, яка міститиме як фінансові інструменти, так і різні форми соціального супроводу сімей з дітьми.

2. Зниження передчасної смертності. Завдання полягає у популяризації навичок самозберігаючої поведінки, таких як правильне харчування, регулярні медичні огляди, реагування на сигнали повітряної тривоги.

3. Забезпечення міграційного приросту населення. Це означає повернення біженців, які залишили Україну внаслідок повномасштабної війни, і тих мігрантів, які виїхали з країни до її початку.

4. Забезпечення оптимального розподілу населення по території України. Це стосується і внутрішньо переміщених

осіб, сприяння їхньому поверненню до рідних міст і сіл або інтеграції в місцеві громади, де вони проживають зараз.

5. Адаптація суспільства до демографічного старіння та створення умов для активної старості. Це передбачає збереження здоров'я та створення належних умов для того, щоб люди похилого віку могли працювати та вести активний спосіб життя.

Хоча демографічні тенденції в Україні далекі від позитивних, у складні історичні часи український народ виявляє неймовірну стійкість. Нині українці живуть у неймовірно важких умовах, але попри це демонструють непохитну віру у здатність захистити себе, налаштовані оптимістично та вірять у майбутнє своєї нації. Transparency International Ukraine провела опитування, яке показало, що 73 % українців найбільше хвилюються щодо можливого повернення корупційних схем у процеси відбудови. 63 % громадян бояться відсутності контролю і, як наслідок, розкрадання державних коштів [3]. Центр прикладних досліджень зазначає, що відновлення економіки України має відбуватися з урахуванням її унікального економічного потенціалу та на основі ключових імперативів, аби не допустити повторення невдалих історій післявоєнних реконструкцій [4].

Центр економічної стратегії рекомендує співпрацю з країнами ЄС щодо повернення українців після війни, швидку післявоєнну відбудову постраждалих регіонів, допомогу людям постраждалих та окупованих регіонів на час відбудови, розвиток державно-приватного партнерства, збільшення ресурсів на комунікацію зі співвітчизниками за кордоном через дипломатичні представництва, спрощення реінтеграції дітей до навчання в українських школах та вступу українських випускників іноземних шкіл до українських вишів, забезпечення українським біженцям можливості вільного переміщення та вибору місця проживання, аналогічно правам громадян Європейського Союзу [6]. На думку українських учених, повернення біженців та їхня участь у відбудові країни залежить від комплексного підходу, який містить безпекові гарантії, економічні стимули та прозорість у процесах відновлення.

Висновки. Демографічна криза в Україні, що загострилася внаслідок повномасштабної війни, стала не лише гуманітар-

ною проблемою, а й ключовим викликом для успішної повоєнної відбудови держави. Масове вимушене переміщення населення, високий рівень міграції, зниження народжуваності та зростання смертності істотно ослаблюють людський капітал країни. Аналіз міжнародних досліджень (OECD, EMN) та прогнозів українських науковців свідчить, що лише частина українських біженців планує повернення, а остаточне рішення залежить від таких факторів, як безпека, наявність житла, економічні перспективи та довіра до держави.

Водночас участь мігрантів у повоєнній відбудові України може стати рушієм її модернізації. Збереження зв'язку з діаспорою, створення стимулів до повернення, розбудова прозорих інституцій та впровадження комплексної політики реінтеграції – необхідні умови для зміцнення демографічного та економічного потенціалу країни. Таким чином, вирішення демографічної кризи має стати не периферійним, а центральним елементом державної стратегії у повоєнний період, адже саме люди є основою відновлення та стійкого розвитку нації.

Перспективи подальших досліджень. Стаття формує підґрунтя для подальших досліджень і розроблення державної стратегії, в якій людський капітал буде центральним ресурсом відновлення і модернізації України.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 05.05.2025).
2. Лібанова Е. Наш людський капітал: втрати і перспективи відродження. URL: <https://svit.kpi.ua/> (дата звернення: 05.05.2025).
3. Повоєнне відновлення економіки України. URL: https://cpd.com.ua/uk/vidnovlennyaekonomiky/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 05.05.2025).
4. Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на майбутнє. URL: https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 05.05.2025).
5. Українці за кордоном: які шанси повернути своїх. URL: <https://idss.org.ua/index> (дата звернення: 05.05.2025).
6. Як змінилися побоювання українців щодо відбудови. URL: <https://ti-ukraine.org/announcements/yak-zminylysy-poboyuvannya>

ukrayintsiv-shhodo-vidbudovy-rezultaty-sotsiologichnogo-opytuvannya/ (дата звернення: 05.05.2025).

7. Joop Adema Cevat Giray Aksoy Yvonne Giesing Panu Poutvaara. Understanding return intentions and integration of Ukrainian refugees. URL: <https://cepr.org/voxeu/columns/understanding-return-intentions-and-integration-ukrainian-refugees?u> (дата звернення: 05.05.2025).

References

1. On approval of the Strategy of Demographic Development of Ukraine for the period until 2040, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text> (accessed 5 May 2025).

2. Libanova, E. Our human capital: losses and prospects for revival, available at: <https://svit.kpi.ua/> (accessed 5 May 2025).

3. Post-war recovery of the economy of Ukraine, available at: https://cpd.com.ua/uk/vidnovlennya-ekonomiky/?utm_source=chatgpt.com (accessed 5 May 2025).

4. Ukrainian refugees. Future abroad and plans for the future, available at: https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/?utm_source=chatgpt.com (accessed 5 May 2025).

5. Ukrainians abroad: what are the chances of returning their own, available at: <https://idss.org.ua/index> (accessed 5 May 2025).

6. How have Ukrainians' fears about reconstruction changed?, available at: <https://ti-ukraine.org/announcements/yak-zminylysia-poboyuvannya-ukrayintsiv-shhodo-vidbudovy-rezultatysotsiologichnogo-opytuvannya/?> (accessed 5 May 2025).

7. Joop Adema Cevat Giray Aksoy Yvonne Giesing Panu Poutvaara. Understanding return intentions and integration of Ukrainian refugees, available at: <https://cepr.org/voxeu/columns/understanding-return-intentions-and-integration-ukrainian-refugees?u> (accessed 5 May 2025).